

Жунусова М.К.
**Антонимдердің
мәтін түзімдегі қызметі**

Мақалада антонимдердің стилистикалық құрал ретінде көркем әдебиет мәтінінде кең пайдаланылатыны, сөз қолданыстағы ең маңызды тұстарды ерекшелеуге, айрықша көңіл аудартуға қызмет ететіндігі туралы айтылған. Антонимдердің мәтін түзімдегі қызметінде, әсіресе, олардың қос сөз түрінде жұмсалыуы сөйлемнің әр-ажарын көріктендіріп, мазмұнын толыққанды ете түсетіндігі сипатталған. Оларды шебер қолданудың нәтижесінде айтылатын ой мейлінше ашық-айқын, мейлінше мәнерлі болып бейнеленеді. Антонимдердің мәтін түзімде сөйлемнің экспрессиялығын арттыратындығы, оқырманға шығармамен танысуына жетелейтін образды суреттеме жасайтыны, алдағы болар оқиға мазмұнынан контрасты суреттеме, баяндау арқылы хабар беретіні және көркем мәтіннің семантикалық колоритін танытатындығы, кереғар ұғымдарды қолдану арқылы философиялық ой түйіндеуге негіздейтіндігі, мағыналығымен, әсерлілігімен оқырманын ойлантуға жетелейтіндігі талданған.

Түйін сөздер: антонимдер, стилистикалық құрал, мәтін, сөз қолданыс, мәтінтүзім, мәнерлі, образды суреттеме, мағыналық, әсерлілік.

Zhunusova M.K.
**A role of antonyms is in
maintenance of text**

In the article talked about antonyms as stylistic means often used in texts of fiction, about their originality in a word usage. Such properties of antonyms attract the special attention during work with text. Antonyms have influence on maintenance of text, especially at using of them as pair words in suggestion: they serve as his decoration, complement maintenance of characterizing. As a result of their able use an idea can be expressed more openly, distinctly. The use of antonyms in maintenance of text assists strengthening of expression, to the readers valuably sense of vivid description can the same be carried in work, foremost it touches contrasting descriptions. As a report new information giving a semantic colour artistic text is given. At the use of opposite concepts there is a process of generalization of philosophical idea in text, reader with the impressions comes to the reflections.

Key words: antonyms, stylistic device, text, word usage, expressiveness, vivid description, meaningfulness, maintenance of text, influence.

Жунусова М.К.
**Роль антонимов
в содержании текста**

В статье говорится об антонимах как стилистическом средстве, часто используемом в текстах художественной литературы, об их своеобразии в словоупотреблении. Такие свойства антонимов привлекают особое внимание при работе с текстом. Антонимы оказывают влияние на содержание текста, особенно при использовании их в качестве парных слов в предложении: они служат его украшением, дополняют содержание характеристики. В результате их умелого употребления мысль может быть выражена более открыто, выразительно. Использование антонимов в содержании текста способствует усилению экспрессии, тем самым до читателей полноценно может быть донесен смысл образного описания в произведении, прежде всего это касается контрастных описаний. В качестве сообщения подается новая информация, придающая семантический колорит художественному тексту. При использовании противоположных понятий в тексте происходит процесс обобщения философской мысли, читатель со своими впечатлениями приходит к размышлениям.

Ключевые слова: антонимы, стилистический прием, текст, словоупотребление, выразительность, образное описание, значимость, содержание текста, влияние.

АНТОНИМДЕРДІҢ МӘТІНТҮЗІМДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

Қазақ тілінің энциклопедиялық сөздігінде антонимдер оппозициялық сипатына қарай градуальды (басқышты, сатылы: ыстық - жылы-суық, кеше-бүгін-ертең; тіп-тік-кисық, тар-кең), привативті (қос мүшелі: бар-жоқ, ағайын-жат; жанды-жансыз, ресми-бейресми); эквиолентті (дәлме-дәл, тепе-тең: кіру-шығу, ұмыту-ескерту, оң-сол, шығыс-батыс, ұту-ұтылу) түрлерге жіктеліп қарастырылыпты. Бірақ біз бұл бірліктерді осы үлгіде емес, дағдылы жалпы және мәнмәтінге байланысты жұмсалып сипатына қарай әңгімелемекпіз.

Антонимдер туралы лингвист Н.М. Шанский: «Антонимдер стилистикалық құрал ретінде көркем әдебиет тілі мен публицистикада кең пайдаланылады. Олар сөзқолданыстағы ең маңызды тұстарды ерекшелеуге, айрықша көңіл аудартуға қызмет етеді» [1, 93], – деп жазса, антонимдердің стилистикалық қызметінің маңыздылығын К. Аханов: «Қарама-қарсы құбылыстарды салыстыруда, оларды бір-бірімен қатар қойып шендестіруде және осы тәсіл арқылы айтылатын ойды тайға таңба басқандай етіп түсіндіруде антонимдер айрықша қызмет атқарады. Антонимдерді шебер қолданудың нәтижесінде айтылатын ой мейлінше ашық-айқын, мейлінше мәнерлі болып бейнеленеді», – [2, 16] деп сипаттайды.

«Антоним сөздердің қарама-қарсылықты мән-баяуы, әсіресе, олар бір сөйлем ішінде қатар қолданылғанда, айқын аңғарылады. Мұндайда антоним сөздердің мағыналық қарама-қарсылығы айрықша баса көрсетіліп, ерекше көзге түседі» [3, 17] дейтін пікірдің де дәлдігі бастапқы сөйлемдердің мына мысалдарынан айқын аңғарылатындай:

1. *Өз өміріңнің сүйінішінен гөрі, өкініш-күйініші ойға көбірек түсетіні несі екен? (Ә.Нәбиев. Кешір мені, Күлнәш).*

2. *Ол кезде жаз ортасы еді, қазір қыс. Күн суық, ой да, қыр да – бәрі аппақ (Ж.Қорғасбеков. Қыстың көзі қырау).*

3. *Курорттан қайтып бара жатқан сапарларында жолай үйге соқпақ болған балаларын күтіп, Ерғабыл шал түн ортасы ағанда жатса да, ертеңіне күн шықпай оянды (Т.Әбдікұлы. Қонақтар).*

Бірінші мысалдағы *сүйініш* сөзіне қарама-қарсы мәнде синонимдік ыңғайда жұп құрап, дыбыстық эпифоралық ыңғайда қосарланған *өкініш-күйініш* антонимдері кейіпкердің ішкі мо-

нолог түріндегі күйзелісін аңғартып, шығарма арқауына негіз болатын оқиғадан сыр беріп тұр. Оқырманына ой салар риторикалық сұраулы сөйлемдегі бұл антонимдер шынайы өмірде болатын ұғымды дәл көрсетуімен оқырманын ойлантады, әрі автордың меңзеп отырғаны қандай өкініш, күйініш екен деген ойға қалдырады. Екінші мысалдағы табиғат мезгілі салыстыра берілген антонимдер (*жаз ортасы-қыс*) болған жай-күй, іс-әрекеттің өту мезгілін нақтылап көрсететін тілдік тәсіл ретінде жұмсалып, оқиғаны тұспалдай түсіндіруге, бүкпелей бейнелеуге қызмет етіп тұр. Оқырманын ойландыратыны да сондықтан. Дегенмен, бұндағы астарды түсіну аса қиын да емес. Сөйлемде кейіпкер өмірінің бір кездегі шыбынсыз жаз тәрізді жайлы күндерінің қазір қатал, қытымыр, ызғарлы бір ауыр шаққа душар болғаны аңғарылып тұр. Үшінші мысалдағы мәнмәтіндік антонимдер (*түн ортасы-күн шықпай*) балаларын тағатсыздана күткен қарияның жай-күйін сипаттай көрсетуге арналған. Бауыр еті балаларын күткен қарт адамның түн ортасы ауғанда ғана жатқанмен, күн шықпай оянуын автор жайдан-жай алып отырған жоқ. Дамыл көрмей, аз ғана көз шырымын алып, таңмен таласа тұрған қарияның осы алаңдауын, сағынышын демалып жүрген балалары түсіне ме, әлде «Әкенің көңілі балада, баланың көңілі далада» ма? Бірақ сөйлем мазмұнынан әкенің балаға деген махаббаты айқын аңғарылады. Бұл да көркем сөз зергерлерінің: «Көркем шығармада бейнеленген табиғат құбылыстары арқылы адам баласының өмір шындығына тікелей қатынасы ашылады. Табиғат құбылыстарымен теңдестіріле, шендестіріле суреттелген адам әрекеті арқылы оның ерлік-ездігін, қадір-қасиеттерін аңғартатын тұстары сипатталады», – [4, 90] дейтін пікірлерінің айқын дәлелі іспеттес.

Өзге де мысалдарды көрейік:

1. *Азаннан бері себелей жауған ақ жауын түс ауып, тұрқаша бастаған шақта аяқ астынан екпінін күшейтіп селдете жөнелді де, тасырлата ойқастап барып лезде тына қалды (Д.Рамазан. Туған ауыл).*

2. *Жаңбыр кейде толастап, кейде үдеп біраз уақыт бойы жауды (О.Бодықов. Ана).*

3. *Қыдырбаеваның кешегі қылығы есіне түссе, Есағанның өн бойы бір ысып, бір суиды (Д.Әшімханұлы. Дәме).*

4. *Дерт меңдеген жүдеу кейіні әдемі қалыпқа түсіп, маңдайы жіңісіп, терлеп тұр екен (Р.Мұқанова. Жан азабы).*

Үдемелі (градациялық) түрде жұмсалған екпінін күшейте, селдете жөнелу мен тасырла-

та ойқастау мәнмәтіндік синонимдеріне автор тына қалу-ды антоним етіп қолдану арқылы табиғат мінезіндегі оқыс қайшылықты бейнелеп отыр. Әрине, екі мысалда да құбылыстық әрекеттер қарама-қайшы түрде тегіннен-тегін суреттеліп отырған жоқ. Бірінші мысалдағы мәнмәтіндік антоним кейіпкердің туған ауылына барардағы алып ұшқан сезіміне, адамдарының пиғылына дейін өзгерген, азып-тозған аянышты ауылын көргендегі алай-түлей болған көңіл күйіне лайық жұмсалса; екінші мысалдағы жаңбырдың кейде толастауы, кейде үдеуі ана қазасына келген азаматтың жан дүниесіндегі тебіреніске сәйкес алынған. Бірақ қолданылу тәсілдері астарлы. Абзац әрі қарай «*Сапарбектің де көңілі басыңқы. Балшыққа батып әрең жылжыған арба соңынан зорға ілбіген ол қайта-қайта көзін сурте береді. Күйзелісін сездірмеуге тырысып, басын кекжитіп, сонау алқап басына көз жібермек болғанмен, мына дала оның ойына әлденелерді түсіріп, көз алдына көмескі тартқан өмір елесін келтіреді. Жігіт сонда амалсыз егіле түседі*» болып жалғасады. Міне, автор кейіпкер жүрегінде өтіп жатқан эмоциялық үдерісті осылай контрастылы суреттеме арқылы сипаттап, оған табиғаттың «жылауын» да кейде толастатып, кейде үдетіп, қайшылата суреттеп отыр. Үшінші мысалдағы егістік антонимдер (*ысып-суиды*) – адамның болған оқиғаны еске алуы кезіндегі эмоциялық реакциясын бейнелесе, соңғы мысалдағы *жүдеу кейіп* пен *әдемі қалып* қайшылығы (контрастысы) қандай да бір жақсы әсердің кейіпкердің жан дүниесіне тигізген шипасын аңғартып тұр. Шын мәнінде дерт меңдеткен жүдеу, ауру адам кейіпіннің бір сәтке болса да «әдемі қалыпқа» түсе қоюы – қиын метаморфоза (өзгеріске түсу). Демек, сөйлемді сыршыл қаламгер қиялынан туған сәтті де әсерлі құрылым-мазмұнды бірлік дейміз.

Антонимдердің соңғы сөйлемдердегі қолданылу жайы:

1. *Көз алдында бұлдырап қалып бара жатқан көк түтін, көкірегінде бір қуаныш, бір мұң (Д.Әшісханұлы. Тас монша).*

2. *Иә, сірә, өмір дегеніміздің өзі бір қуаныштан, бір реніштен туындап жататын болса керек... (Ә.Нәбиев. Құлын).*

3. *Шерліге шаттық, шадыманға мұң бітіретін назды да налалы тармақты пысықтағанда, күйші: «Кейінгілер нәшіне келтіре алар ма екен?!» – деп күдіктенді (Т.Әлімқұлов. Сары-жайлау).*

«Қазақ тілінде ұғымдық қатынастағы тепе-тең, қарама-қарсы сөздер контекстуалды

антонимдерге негізделетіндіктен» [5, 117], келтірілген мысалдардағы *қуаныш-мұң*, *қуаныш-реніш*-тер жеке сөздік қайшы мағынада жұмсалса, *шерліге-шаттық*, *шадыманға мұң*-дар тіркес түрінде және іштей бір-бірімен мәнмәтіндік антонимдер болып, адам өміріндегі құбылыстарды күрделі түрде салыстыра, шендестіре бейнелеуге қызмет етіп тұр. Сонымен бірге *шерліге-шадыманға* сөздері антонимдік метонимия болып қолданылып тұр. Ал С. Мәметтің «Тажал» әңгімесінің соңғы абзацы «*Атам айтқан тажалға неге құмарсыз, Көке! Атам мен апамды, Назгүл жеңешемді бір сәт аясаңшы, көке! Өрге өрлемей, құздан құлағаның не, көке!? – деп қара түнді қақырата айқайласам, құлағыңа жетер ме екен, ә!?*» болып түзіліпті. Мұндағы ассонанс-аллитерациялы ішкі монологте келтірілген «*өрге өрлеу, құздан құлау*» антонимдік фразеологизмі кейіпкердің айтпақ жан айқайын экспрессиялы, ауыспалы мәнде жеткізіп тұр. Автор кейіпкерге қарапайым түрде: «Арағыңды қойып, ел қатарлы адам болып түзелмей, кері кеткенің не?» дегізбей, ойын бейнелі, әсерлі айтқызған. Абзацтың бірінші сөйлеміндегі үрейлі *тажал* «арақ» сөзінің орнына перифраза-метафора түрінде, сескендіргендей ретте қолданылып тұр. «Антоним сөздер арқылы сөз мағынасы әр жақты, шебер айқындалатыны рас. Әсіресе сөздердің толып жатқан нәзік қолданыстары антоним сөздер арқылы нақты ашылады» [3, 111], – дейтін пікір де мысалдардағы тұжырымдарды нақтылай, толықтыра түсетіндей.

Антонимдердің мәтінтүзімдегі қызметінде, әсіресе, олардың қос сөз түрінде жұмсалыуы сөйлемнің әр-ажарын көріктендіріп, мазмұнын толыққанды ете түседі:

1. *Пенденің бағы жүрсе сол-дағы, алды-артына қарата ма? (Б.Шаханұлы. Жалғызқазық).*

2. *Редакциядағы келімді-кетімді адамдардан арылмайтын шағын ғана кабинетімде газеттің алдағы номеріне баруға тиісті материалды әзірлеп отырғанмын (Б.Бодаубаев. Қайрақбай атай).*

3. *Жетіге туралап қойған қоңыраулы сағат шар ете түскенде осыдан біраз уақыт оянып алып, тұрып кетуге еріншек тартып, бейжай күйде ұйқылы-ояу жатқан Күміс басын көтерді (Б. Шаханұлы. Ақ иірім).*

Антонимдік мағынада түзілген тұрақты тіркес құрамындағы «алды-арты» көмекші есімдері образдылық тудыру мақсатында ауыс мағынада алынған. Расында да, бағы жүріп, бақыттан басы айналғандар өз ісіне жауап беріп, «осыным қалай? демейді, қазіргісі мен болашағына көз жібере бермейді, яғни «алды-артына» қарамайды, қаламгердің риторикалы сұрауындағы осы антонимдік ыңғайдағы қос сөз көркем мәтін мазмұнынан сыр шертер деталь ретінде берілген; келесідегі *келімді-кетімді* қос сөзі тура мағынасында, динамикалық іс-қимылға лайық пайдаланылып тұр. Мысалдарды жалғастырайық:

1. *Мен Қызылқайың сарқырамасының жиегіндегі кәрі қайыңның түбінде таң алдындағы Шолпан жұлдыздай туып-батқан аяулы ағаны емірене есіме алып әлі отырмын (О.Бөкей. Сарыарқаның жаңбыры).*

2. *Тарбанның көңіліне қызығу-жабығу сезімі қатар ұялады (Т. Әлімқұлов. Көкпар).*

3. *Қазір қиялында мұңдас құрбылардың әрқайсысы әр басқа, тек өзіне ғана тән арман-мұңдарымен, алдағы үміттерімен арпалысуда (С.Асылбеков. Бүкіләлемдік тартылыс заңы).*

Бұлар әңгіменің соңғы сөйлемдерінен келтірілген мысалдар. «Туып -батқан» антонимі кейіпкердің өмірден ерте кеткен аяулы ағасына байланысты қолданылған. Оның ғұмыры таң алдында ғана туып, дүниені қысқа уақыт қана жарығына бөлейтін Шолпан жұлдызға баланған. Екінші мысалдағы *қызығу-жабығу* кейіпкердің психологиялық ахуалын көрсетсе, одан кейінгі мысалдағы *арман-мұңдарымен* әркім өз ісімен, өз жұмысымен және тіршілік тауқыметімен, өз ойымен екенін тура жеткізіп тұр.

Сонымен ойымызды тұжырымдай келе, бас-тапқы және соңғы сөйлемдердегі антонимдердің жұмсалыуын былайша түйіндедік: автордың негізгі айтар идеясын шендестіре суреттеу арқылы сөйлемнің экспрессиялығын арттырады; оқырманға шығармамен танысуына жетелейтін образды суреттеме жасайды; алдағы болар оқиға мазмұнынан контрасты суреттеме, баяндау арқылы хабар береді; антонимдер көркем мәтіннің семантикалық колоритін танытады; кереғар ұғымдарды қолдану арқылы философиялық ой түйіндеуге негіздейді; антонимдер мағыналығымен, әсерлілігімен оқырманын ойлантуға жетелейді.

Әдебиеттер

- 1 Шанский Н.М. Лингвистический анализ художественного текста. – Ленинград: Просвещение, 1990. – 410 с.
- 2 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 2003. – 496 б.
- 3 Мусин Ж. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1984. – 176 б.
- 4 Серікқалиев З., Серікқалиева Ә. Ақыл таразысы. – Алматы: Жазушы, 1976. – 304 б.
- 5 Найманбай А.Р. Контекстік антонимдердің стилистикалық қызметі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2004. – № 5. – Б. 116-118.

References

- 1 Shanskij N.M. Lingvisticheskij analiz hudozhestvennogo teksta. – Leningrad: Pros-veshhenie, 1990. – 410 s.
- 2 Ahanov K. Til biliminiń negizderi. – Almaty: Sanat, 2003. – 496 b.
- 3 Musin Zh. Қазақ тілінің antonimder sözdigi. – Almaty: Mektep, 1984. – 176 b.
- 4 Serikqaliev Z., Serikqalievä Je. Aqyl tarazysy. – Almaty: Zhazushy, 1976. – 304 b.
- 5 Najmanbaj A.R. Kontekstik antonimderdiń stilistikalyq qyzmeti // QazYU habar-shysy. Filologija serijasy. – 2004. – №5. – B. 116-118.